

OSMANLI GERİLEME PARADİGMASININ YAPISÖKÜMCÜ ANALİZİNE BİR KATKI

İbrahim KURAN*

Kısa Özet

Bu makale, genellikle 16.yüzyılda başladığı iddia edilen ve Osmanlı İmparatorluk ömrünün neredeyse yarısına tekabül eden “gerileme dönemi” söylemini sorunsallaştırmaktadır. Bu makalede, Osmanlı tarihini dönemselleştirme çabaları ile modernleşme teorisi ve İbn Halduncu perspektif arasındaki ilişkiler göz önüne alınarak gerileme paradigmasının yapısökümcü analizi yapılacak ve Osmanlı tarihyazımında alternatifler değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, gerileme paradigması, yapısökümü, özne-yapı

A Contribution to Deconstructivist Analysis of the Ottoman Decline Paradigm

Abstract

This article problematizes the discourse on “the period of decline” of Ottoman Empire, which is generally claimed to be started at the 16th century and almost corresponds to half time of the Ottoman's life cycle. Considering the relationships between the modernization theory, İbn Khaldun's perspective and the attempts of periodization of Ottoman history, this article strives for the deconstructivist analysis of the decline paradigm and explores alternative Ottoman historiographies.

Keywords: Ottoman Empire, decline paradigm, deconstruction, subject-structure

Giriş

Son yıllarda Osmanlı tarihçileri “kuruluş”, “yükseliş”, “klasik dönem”, “genişleme”, “duraklama”, “gerileme” ve “çöküş” gibi kategorilere daha temkinli ve eleştirel yaklaşmaya başlasa da, bu kategoriler uzun zaman boyunca tarihçiler tarafından sorgusuz sualsiz kullanılmıştır. Kuruluş-yükseliş-gerileme-çöküş dönemlerinin birbirini takip ettiği dizgisel Osmanlı tarih kurgusu çok yakın bir geçmişe değin hem araştırma hem de eğitim alanlarında ana akımı oluşturmuştur. Hatta bugün bile Milli Eğitim Bakanlığı müfredatında ve ortaöğretim ders kitaplarında Osmanlı tarihi bu dizgisel kurguya göre anlatılmaktadır. Bu dizgisel kurguda bilhassa bir nokta diğerlerinden daha fazla dikkat çekmektedir: Osmanlı imparatorluk tarihinin en azından son 300 yılı gerileme dönemi olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemlendirmeden hareketle, gerileme sürecinin üç ya da üç buçuk yüzyıl boyunca sürdüğünü varsaymak, İmparatorluk ömrünün neredeyse yarısının gerilemeyle geçtiğini iddia etmek anlamına gelir.

* İbrahim Kuran, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İktisat Bölümü, Araştırma Görevlisi, ibrahimkuran@gmail.com

Geleneksel Osmanlı tarih anlatıları 1300'lerdeki yükseliş dönemi ile başlar. Bu parlak dönem, Kanuni Sultan Süleyman'ın hükümdarlığı ile zirveye ulaşır. Ayrıca bu dönemde imparatorluk doğal sınırlarına ulaşmıştır. 16.yüzyıldan 19.yüzyıla kadar ise, Osmanlı devletinde gerileme süreci yaşanır. Nihayet, pek çok anlatıda Tanzimat dönemini imleyen 1839 yılı çöküşün başlangıcı olarak kabul edilir. Cumhuriyetin kuruluşu ile İmparatorluk tarihi son bulur (Darling 2011, 152). Faroqhi bu gerileme kurgusunu şu şekilde özetler:

Kabaca 1600'den sonra, hatta kimilerine göre daha da erken bir dönemden itibaren Osmanlı İmparatorluğu, görkemli ve kolay fetihler geçmişte kaldıktan sonra gerilemeye başlamıştır. Bu modele göre, küçük bir uç beyliğinden bölgesel bir imparatorluğa genişleme dönemi (1300-1517) ve bir dünya gücü haline gelinen kısa bir doruk noktasından (1517-1600 veya o aralarda) sonra yaklaşık üç yüzyıl süren ve 1918-1922'deki nihai çöküşe kadar varan gerileme gelmiştir.

Bu noktada sorulması gereken temel soru, üç yüzyıl sürdüğü iddia edilen ve İmparatorluk ömrünün yarısına tekabül eden "gerileme dönemi" söyleminin tarihçilik için ne ölçüde açıklayıcı olduğudur. Buna paralel olarak, akla gelen diğer sorular şu şekilde sıralanabilir: Hangi faktörlerin gerilemesinden bahsedilmektedir? Ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal kurumların tümünün aynı süreçte gerilemesinden bahsetmek mümkün müdür? Belirtilen gerileme hangi düzeylerde ve bağlamlarda gerçekleşmiştir? Gerileme periyotlandırmasının nirengi noktası nedir? Üç buçuk asır boyunca yaşanan her değişim ve dönüşümü "gerileme dönemi" söylemi içinden açıklamak olası mıdır? (Kafadar 2009) Bu sorulardan hareketle elinizdeki yazı, yapısökümcü perspektiften Osmanlı gerileme paradigmasının eleştirel bir analizini yapmayı amaçlamaktadır.¹ Analizimize başlamadan evvel, iki noktayı kısaca da olsa açmak gereklidir. Bu makalede "Osmanlı gerileme paradigması" kavramsallaştırmasını kullanmamızın sebebi, modernleşme teorisinin vaaz ettiği ilerlemeci tarih anlayışının uzantısı olan gerileme dönemlendirmesinin ("decline") uzun zaman boyunca, belki 1990'lara kadar, Türkiye'deki tarih çalışmalarında hâkim anlayışı oluşturmasıdır. Yapısökümcü analiz ise, bir söylemsel formasyonu (yahut paradigmayı) içerisinde doğduğu güç ilişkileri bağlamını ve tarihinin kullandığı perspektif(ler)i hesaba katarak, yani jeneolojisi üzerinden, eleştirel biçimde değerlendirmek ya da ters yüz etmek anlamında kullanılmaktadır. Her ne kadar Derrida'nın kendisi yapısökümünün bir teknik ya da metot olmadığını söylese de (Derrida 1996) yapısökümcülük tarih çalışmalarında eleştirel bir okuma perspektifi olarak kullanılmaktadır (Muslow 2000).

Gerileme Paradigması ve Modernleşme Teorisi:

Son sözü en başta söylemek gerekirse, postkolonyalist ve Marksist tarihçiler başta olmak üzere modernleşme teorisine eleştirel yaklaşan yorumculara göre Osmanlı gerileme paradigması Batı'ya (ve özellikle

¹ Tarihin yapısökümcü analizi, geçmişin izlerinin kendi başına anlamsız olduğunu, geçmişin dillendiren ve anlamlandırılan tarihçi olduğunu, tarih anlatılarının siyasal, ideolojik vb. perspektiflerin yansımasıyla oluştuğunu işaret eder. Bu eleştirel analize başlarken Kafadar'ın tarihçilik mesleği üzerine ufuk açıcı notunu hatırlamakta fayda var: "Tarihsel olanın doğallaştırılmasına ('büyük balık küçük balığı yutar, dünyanın kanunu bu') izin vermemek, bunların [tarihinin duyarlıklarının] başında gelir. Bazı söylemlerde doğallaştırmanın yerini kutsallaştırma alır, ya da bu iki tavır birbirleriyle harmanlanır: 'Kadınla erkek eşit olur mu? Tanrı böyle yaratmış.' Oysa tarih, bir şey gösterirse eğer, her düzenin, her sömürü biçiminin, her kurumun, her kavramın, her hiyerarşinin, her karşı çıkış imkanının ve söyleminin, insanlar eliyle başka başka biçimlerde inşa edildiğini, usul usul da olsa tekrar tekrar dönüştürüldüğünü, yapılabozulduğunu gösterir...Cinsiyet dahil toplumsal olan her şeyin tarihsel olduğunu, zaman içinde hem biçim hem anlam değiştirerek evrildiğini söylemek, her şeyin imkan dahilinde olduğu anlamına gelmez...İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar, ama tamamen kendi diledikleri gibi değil - kendi seçtikleri koşullarda değil, doğrudan yüz yüze geldikleri, geçmişin aktardığı ve onlara temin ettiği koşullarda yaparlar." (Kafadar 2009, 25-26)

Kuzeybatı Avrupa'ya) kıyasla kurgulanmıştır (Faroqhi 2012, Kafadar 2011). Bu anlamda, gerileme paradigması, aşamacı ya da ilerlemeci dizgisel tarih anlayışının iz düşümüdür, toptanlaştırmacı bir üst kurgunun parçasıdır. Nitekim klasik modernleşme teorisine göre, Batı Avrupa ülkeleri kapitalizm ve demokrasi süreçlerini deneyimlerken, diğer ülkeler aynı süreçte geride kalmıştır.² Buradan hareketle, kalkınmacı ve dünya-sistemci kuramcılar da periferi ve yarı-periferi ülkelerinin merkezdeki Batı ülkelerine kıyasla neden geride kaldığını sorarlar (Frank 2010). Modernleşmeciler perspektif, Avrupa'nın Aydınlanma süreci ile başlayan üstünlüğünü savunurken, kalkınmacılar ve dünya-sistemciler Avrupa'nın diğer ülkeleri hammadde almak, işlenmiş mamul satmak, değerli madenlerini gasp etmek ve köle ticareti yapmak suretiyle sömürdüğünü öne sürer (Hall and Gieben 1992, Frank 2010). Dolayısıyla, gerileme söylemlerine bağlı bir diğer önemli soru, bir yarı-periferi toplumu olan Osmanlıların neden Avrupa toplumları gibi kapitalistleşemediği ve ekonomik olarak gelişemediği sorusudur. Bazı yorumcular bunu Osmanlı sistemindeki gelenekçilik, işçilik ve fiskalizm örüntülerine (Genç 2000), diğerleri Asya tipi üretim tarzına bağlasa da (Divitçi-oğlu 2015) sorunun bağlamı yanıltıcıdır, zira bu soru ekonomik gelişmenin temel kriterini Avrupa olarak alır (Kafadar 2011, 121). Daha yalın bir ifade ile bu sorunun Avrupa-merkezci olduğu söylenebilir.

Bu yüzden, yukarıda ana hatları çizilen, Osmanlı tarihinin kuruluş-yükseliş-gerileme-çöküş dizgisindeki kolay anlaşılır dönemlendirmesi ilk bakışta oldukça ön yargısız görünse de, Batı'nın yükselişi karşısında Doğu'nun gerilemesi meta-anlatısı bağlamında bu dönemlendirmenin modernist-oryantalist ideoloji ile yüklü olduğu iddia edilebilir (Hall 1992, Darling 2011). Nitekim pozitivist tarih okulunun kurucusu atfedilen Ranke'ye göre 16.yy'da Kanuni Süleyman'ın ölümünden sonra "bir dizi iktidarsız sultan tahta çıkmış ve onların zayıf karakterleri Osmanlı Devleti'nin tarihinin geriye gitmesinin en büyük sebeplerinden birisi olmuştur. Bu sultanların birçoğu kendi felaketlerine katkıda bulunan şartları kendileri oluşturmuşlardı." (Kafadar 2011, 100). Ne var ki gerileme paradigmasını sadece modernist-oryantalist siyasete havale ederek açıklamak da hatalı olabilir. Örneğin, Faroqhi'nin de belirttiği gibi, gerileme paradigmasının hâkim hale gelmesinde Osmanlı tarih yazımının en yetkin isimlerinden biri kabul edilen Halil İnalcık'ın, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600* adlı kanonik metni oldukça etkili olmuştur. Dolayısıyla, İnalcık'ı gerileme paradigmasına ikna eden hususlar dikkate alınmadan yapılacak bir değerlendirme eksik olacaktır.

Ahlak Risaleleri, İbn Halduncu Perspektif ve Bozulma Tezi

Osmanlı'nın gerilemesi tartışmasında, İnalcık da alanın bir diğer önemli ismi Lewis gibi 16.yüzyılda ortaya çıkmaya başlayan Osmanlı nasihatnamelerini ve islahat layihalarını esas kabul eder (Lewis 1962). Osmanlı âlimleri özellikle 16.yüzyılın sonlarından itibaren devletin gerilemesinin (ya da bozulmasının) emarelerini ele alan nasihatnameler, layihalar ve risaleler yazmaya başlamışlardır. Bu eserlerin yazılmasında dönemin koşulları oldukça etkilidir:

2 Modernite dediğimiz muğlak süreç esas olarak Batı Avrupa'daki 15. ve 16. yüzyıllarda başlayan tarihsel bir tecrübeye işaret eder. Bu anlamda kapitalist üretim ve demokratik haklardan başka yüzleri de mevcuttur; örneğin kentleşme, kitle iletişimi ve ulaşım gibi. Modernite süreci ile Batı Avrupa'da hızlı toplumsal değişimler yaşanmış, kırsal geçimliliğin yerini kentte proleterleşme, kırdaki geniş aile ve cemaatvari yapıların yerini şehirde bireysellik almıştır. (Hall and Gieben 1992) 19.yüzyıla gelindiğinde fabrika merkezli kapitalist üretim ile kentteki sınıfsal antagonizmalar gün yüzüne çıkmıştır. 19.yüzyıla gelinceye kadar Osmanlılar uzun zaman aşiret, cemaat/tarikat, millet ve ümmet temelli geleneksel toplumsal örgütlenmesini devam ettirmiştir. Avrupa'da modernleşmenin liberalleşme ve bireyselleşme eğilimlerinin yol açtığı tahribatın yanında, teba statüsünden vatandaş statüsüne geçiş ile otorite karşısında özerklik ve özgürlük alanları kazanan bireyin kazanımlarını inkâr etmek mümkün değildir.

Özellikle 1580'lerde başlayıp sonraki on yıllar boyunca devam eden parasal değer kayıpları ve on altıncı yüzyıl boyunca Safeviler ve Habsburglarla devam eden uzun ve sonuç alınamayan savaşlar, Osmanlı entelektüellerine İbn Haldun ve onun aşiret temelli asabiyesini ve bunun herhangi bir imparatorluk sağlam bir şekilde yok olacağına dair kuramlarını hatırlatmıştı. (Faroqhi 2012, 90-91).

Kafadar'a göre, 16.yüzyıldan itibaren Osmanlı tarih kaynaklarında "nizamın bozulması" ile ilgili temaların ortaya çıkışında, İbn Halduncu perspektifi benimseyen ahlak (risalesi ve nasihatnamesi) yazarları oldukça etkilidir. Bu yazarlar, *Mukaddime*'de tanımlanan döngüsel teoriyi adeta Osmanlılara uygulamaktadırlar. Bu teorik bakışa göre, Osmanlı devleti gençliğini geride bırakmış ve yaşlanma sürecine girmiştir, yapılması gereken ise yaşlanma sürecini mümkün mertebe sağlıklı geçirmesini sağlamak ve ömrünü uzatmaktır (Kafadar 2011, 141-2). Öte yandan bazı Osmanlı âlimlerinin, gerileme/bozulma sürecini ideal İslami yaşamdan uzaklaşmaya bağladığını belirtmek gerekir. 20.yüzyıla gelinceye kadar gerileme ve reform konuları Osmanlı âlimleri arasında önemli gündem maddelerinden birini oluşturur. Kâtip Çelebi ve Gelibolulu Mustafa Ali gibi âlimler Osmanlı'nın bozulmasından bahsederken, eğitim ve edebiyat standartlarının düşmesinden, dış dünyada yaşanan gelişmelere ilgisizlikten ve 'Osmanlı aklının kapanması'ndan şikâyet etmişlerdir. Sonra gelen modernleşme yanlısı Osmanlı yazarları ise Avrupalılara (Frenklere) nispetle Osmanlı'nın geride kalmasını, askeri tekniklerin yenilenmemesine, siyasi kademedeki yozlaşmaya, liyakat sahibi olmayanların ve "yanlış etnik köklerden" gelen insanların devlet görevine getirilmesine bağlamışlardır (Kafadar 2011, 98).

Osmanlı ahlak risaleleri literatürünün en tipik örneklerinden biri 17.yüzyılda Kâtip Çelebi tarafından kaleme alınan *Düsturü'l Amel li Islâhi'l-halel* adlı eserdir. Kısa ama oldukça etkili olan bu eserde Kâtip Çelebi, Osmanlıların bunalımını teşhis eder ve tedavi yolları önerir. Buna göre, Osmanlıların başlıca sorunları, mali kriz (gelirin azlığı ve giderin çokluğu), reayanın güçsüzlüğü ve askerin toplumsal hayatta baskın olmasıdır. Kâtip Çelebi'ye göre toplumsal yapı ve bu yapıdaki değişim, ferdi yapıdan yola çıkarak anlaşılabilir; zira toplumlar hem bedenlen hem de ruhen bireylere benzemektedirler. Kâtip Çelebi toplumu oluşturan dört ana sınıf olduğunu söyler: ulema, asker, tüccar ve reaya. Klasik adalet dairesi teorisine paralel olarak, Katip Çelebi'ye göre "devlet ricâlsiz, rical kılıçsız, asker malsız, hazine reayasız olmaz." (Orman 2014, 118). Bu dört sınıf kendi aralarında, yardımlaşma ve dayanışma yaparsa devlet sıhhat bulur. Ferdin beden sağlığı için organların dengeli çalışması gerekliliğine paralel olarak, devletin sağlığı için bu dört unsur arasında dengenin sağlanması gerekir. Bu sınıfların biri gereğinden (sayıca) fazla olursa, insan bedeninin sağlığının bozulmasına benzer şekilde, toplumsal sağlık ve denge de bozulur. Nasıl ki ferdin doğal ömrü doğma, büyüme, yaşlanma ve ölümden oluşuyorsa, devletlerin ömrü de büyüme, duraklama, gerileme ve çöküş dönemlerinden oluşur; yine bunun yanında nasıl ki güçlü ve zayıf bünyeli insanlar mevcutsa, güçlü ve zayıf bünyeli devletler de mevcuttur.

Kâtip Çelebi'ye göre sosyal siyasette dönemsellik ilkesi geçerlidir, yani, her yerde ve her zamanda geçerli olacak bir reçete yerine içinde bulunulan zamanın koşullarına uygun reçete hazırlanmalıdır. Nitekim her dönemin kendine has alametleri, teşhis ve tedavi yolları mevcuttur. Bunun yanında Kâtip Çelebi'ye göre, yönetici örf ve adetleri bilmeli ve siyasette değişim gerçekleştirirken bunlara göre hazırlamalıdır, zira "yasaklar yasaklananın cazibesini artırır, o yüzden yumuşaklık ve ustalıkla değişiklikler yapılmalıdır" (Orman 2014, 123).

Kâtip Çelebi’de görülen bu İbn Halduncu bozulma yorumu, ahlak risalesi, nasihatname ve ıslahat layihası literatüründe tekrarlanmaktadır (Okumuş 2006, Suzuki 1987). Kafadar bu literatürdeki en tipik gerileme hikâyesini şu şekilde aktarır:

Nizam bozulana kadar Yeniçeriler muntazamdı. Toplumsal köklerinden koparıldıkları, evlenmelerine izin verilmediği için aile ve akrabalarından yana dertleri yoktu. Üretim ve ticaret dünyasından uzakta, yalnızca hanedanın sadık köleleri sıfatıyla yerine getirdikleri askeri-idari görevleriyle meşguldüler. Ne zaman ki ticaret ve üretim faaliyetlerine girişmeye başladılar, askeri disiplinleri ve becerileri geriledi. Dönüm noktası on altıncı yüzyıl sonlarına doğru bir yerdedir, o noktada çok sayıda başka Osmanlı kurumu da başlangıçtaki nizamını yitirdi (Kafadar 2009, 29).

Bu anlatıda görüldüğü üzere, Osmanlıların bozulması esas olarak askeri zümre üzerinden hikâye edilmektedir. Benzer şekilde, Faroqi’ye göre nasihatnamelerdeki esas mesele asker ve askeri örgütlenme sorunlarıdır.

Muhteşem Süleyman döneminde hâkim olduğu düşünülen koşulların ve özellikle de atlı askerlere (sipahiler, zaimler) tımar dağıtılan sistemin yeniden tesis edilebilmesi halinde imparatorluğun eski haşmetini geri kazanacağına inanılıyordu. [Fakat] Kimi yazarlar ordunun genişlemesini de eleştirmişler, özellikle de yeniçeriler ve harem kadınları ile hadımların yükselen nüfuzunun üzerinde durmuşlardı. (Faroqi 2012, 91)

On altıncı yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkan ahlak risalelerinin kahir ekseriyetinde Kanuni dönemindeki devlet işleyişi ideal bir örnek olarak sunulur, nitekim bu dönemden sonra “Altın Çağ” sona ermiş ve nizam bozulmaya başlamıştır. Gerçi, bunun dışında, Fatih dönemini ideal düzenin dönümü olarak sunanlara rastlamak da mümkündür. Ahlak risalesi (ve nasihatname) yazarları idealleştirilen dönemi mihenk taşı kabul ederek “bozulmuş” Osmanlı kurumlarını ve uygulamalarını, “bozulmamış” olanlarla karşılaştırma eğilimindedir. Burada dikkat çeken nokta, bozulmanın kademeli bir süreç ya da zamansal bir dönüşüm halinde sunulmayıp, ani bir geçiş hali olarak sunulmasıdır. Bu geçiş esnasında, bozulmanın başlıca emarelerinden biri yeniçerilerin ticaret ve üretim faaliyetlerine bulaşmasıdır. Bu iddianın yanı sıra başka kritik eşikler de zikredilebilir: meritokrasinin bozulması, sarayın lüks hayata yönelmesi, maliyenin krize sürüklenmesi, sikkenin ayarının düşürülmesi, İbn Halduncu organik toplumsal dengenin bozulması gibi.³

Yeniçerilerin bozulması tezini ele alan Kafadar’a (2009) göre, yeniçerilerin ticarete ve kazanca yönelerek bozulduklarını iddia etmek için daha önce bu alanda hiç iştigal etmediklerini varsaymak gerekir. Fakat, askeri sınıf ile üretim/ticaret alanı arasında kurulan ayırım ampirik olarak gerçekçi değildir. Örneğin, II. Bayezid döneminde vakıf dükkânlarının yeniçerilere kiralandığına dair vesikalar mevcuttur. Bu dönemde, Yeniçerilerin börekçi ve sarraf dükkânlarının kiracısı oldukları görülmektedir (Kafadar 2009, 33). “Resmi bir belgede Fatih Sultan Mehmed’in vezirlerinden bahsederken tipik tüccar unvanı olan ‘Hâce’nin rahatça kullanılması asker sınıfın ticaret faaliyetine ne çok yanlış ne de istisnai bir şey gözüyle bakıldığını gösteriyor.” (Kafadar 2009, 78)

3 Bu organik denge, ateş, hava, su ve toprak olmak üzere dört unsurdan oluşur. Bu dört unsur sırayla, askere, yöneticilere, tüccara ve reaya işaret etmektedir.

Osmanlı tarihyazıcılığı 16.yüzyılın sonlarına doğru gerileme-bozulma sürecinin başladığını iddia ederken, aynı dönemde Osmanlı tüccarlarının Venedik ticaretinde oldukça başarılı olduklarını görürüz. 1573 yılında Venedik ile Osmanlı arasında barış sağlanmış, bu da Venedik'teki Osmanlı ticari faaliyetlerinin hızla yükselmesini sağlamıştır. Bu ticari genişleme 17.yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. 1573-1645 yılları arasındaki sikkenin ayarının düşürülmesi, Osmanlı parasının değerinin yabancı paralara kıyasla aşırı değer kaybetmesi, yüksek enflasyon, Celali ve Kapıkulu isyanları gibi olumsuz olgulara rağmen, aynı dönemde Osmanlı dış ticareti oldukça aktiftir. Üstelik bu dönemde, ticaret vasıtasıyla Osmanlı Müslüman kültürü ve Avrupa kültürü etkileşim içerisine girmiştir.

Dolayısıyla, 16. ve 17.yüzyıl Osmanlısı için iddia edilen içe kapanma tezinin hatalı olduğunu söyleyebiliriz (Kafadar 2009, 92). Gerileme ve içe kapanma olarak tanımlanan bu dönemde, Osmanlı Müslümanlarının ticaret vasıtasıyla kültürlerarası ağlara önceden olmadıkları kadar açık oldukları görülmektedir. Osmanlı'ya kahve ve tütünün girmesi, ticari pratiklerin çeşitlenmesi (örneğin poliçe kullanımı), salçanın yemek pişirmede yaygın olarak kullanılmaya başlaması, duvar resimleri ve süslemelerin yaygınlaşması, iskambil oyunları, gözlüklerin ve cep-duvar saatlerinin kullanılması, bu dönemde Osmanlı tüccarlarının kültürlerarasında elçi gibi hareket ederek melezlenmeye imkân vermeleri suretiyle mümkün olmuştur (Kafadar 2009, 112-113).

Bahsi geçen nasihatname ve risaleler üzerinden Osmanlı tarihyazıcılığına baktığımızda, ticari canlanma ve kültürel melezlenme konularının, bozulma söylemlerinin gölgesinde kaldığını söyleyebiliriz. Nitekim Osmanlı tarihyazıcılığının gaza ideolojisini merkeze alarak imparatorluğun askeri gücüne odaklanması bu sonuca götürmüş olabilir. Kafadar, Osmanlı devletinin gerilediği iddia edilen 17.yüzyıl sonrası döneme baktığında, içeride ve dışarıda hükümet etme yeteneği açısından (*governmentality*) sürekli aşağıya doğru giden bir grafikten ziyade, zikzaklar çizen bir grafiğin söz konusudur olduğunu söyler (Kafadar 2011, 104). Nitekim Kafadar'a göre İmparatorluğun yüzyıllar boyunca süren yönetim başarısı, askeri organizasyon ve gaza ideolojisinden ziyade, kurumsal yaratıcılık (*institutions*) ve insan gücünü (*human capital*) organize etme kapasitesine bağlıdır. Bunun en tipik örneği devşirme usulüdür, yani Osmanlı idarecilerinin meritiokrasiyle görev başına getirilmesidir (Kafadar 2011, 109).

Osmanlı Tarihyazımında Alternatif Perspektifler

Gerileme paradigmasının yapısökümü analizini yaparken, Osmanlı tarih yazımındaki alternatif (ya da heterodoks) perspektiflerden bahsetmek oldukça önemlidir. Bu amaçla, Osmanlı tarih çalışmalarına alternatif yaklaşımlar ve dönemlendirmeler öneren birkaç örneğe bakmak faydalı olacaktır. Bugüne kadar bazı Osmanlı araştırmacıları, alternatif yaklaşımlar üzerinden imparatorluktaki siyasi, ekonomik ve sosyal dönüşümleri ve hareketlilikleri anlamlandırmaya çalışmışlardır. Bu perspektifler içerisinde, merkez-çevre ilişkilerine odaklanan dünya sistemi teorisi (örnek olarak Huri İslamoğlu-İnan ve Reşat Kasaba'nın çalışmalarına bakılabilir), sınıfsal çatışmaları merkeze alan Marksist teori (örnek olarak Çağlar Keyder ve Rifaat Ali Abou El Haj'in çalışmalarına bakılabilir) ve son zamanlarda kurumsalcı ve yeni-kurumsalcı yaklaşım (örnek olarak Timur Kuran ve Boğaç Ergene'nin çalışmalarına bakılabilir) zikredilebilir.

Dönemlendirme meselesine gelince, Hathaway (2011), Osmanlı tarihini analiz ederken somut zamansal ayrımlar koymak yerine, kurumsal devamlılıklara ve kopuşlara odaklanmayı önerir. Hathaway'e göre, 16.-19.yüzyıllar arasını gerileme dönemi adı altında ayırmak yerine, bu dönemi Osmanlı tarihinin tamamlayıcı parçalarından biri olarak görmek ve bu dönemdeki kurumsal oluşumlara ve dönüşümlere bakmak isabetli olacaktır. Kurumların oluşumu ve dönüşümü bir anda olmadığından sürekliliklere odaklanmak, bunun için de Osmanlı tarihini bir bütün olarak ele almak faydalı olacaktır.

Abou-El-Haj ise Osmanlı tarihinin özgüllüğünün abartılmaması gerektiğini öne sürer, nitekim Osmanlı çağdaşı olan Avrupalı devletlerle (imparatorluklarla) benzer süreçler yaşamıştır. Bu devletlerin, oluşum ve idare süreçlerinde tecrübe ettikleri sorunlar paralellik gösterir. Daha açık ifade edecek olursak, Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılın sonundan 18. yüzyılın başına kadar deneyimlediği değişimler ve dönüşümler çağdaşı olan diğer modern devletler tarafından da tecrübe edilmiştir. Bu yüzden, Osmanlı devleti karşılaştırılmalı tarih perspektifi içerisinde yerleştirilmeli ve erken modern devlet modeli içerisinde değerlendirilmelidir.

Abou-El-Haj, erken modern devlet oluşum sürecini iki ekseninde incelemeyi önerir: bir yanda merkeziyetçilik ve âdemi-merkeziyetçilik aksı, öte yanda ise sınıfsal karakterizasyon (Uğur 2012, 24). Nitekim 17. ve 18.yüzyıl Osmanlı Devletinde iktidarın ademi merkezileşmesi tarihçiler arasında oldukça yaygın tartışılan bir meseledir. Bunun yanında, aynı dönemde yerellerde ayanların güçlenmesi ile sınıfsal yapının değiştiğini iddia etmek mümkündür. Abou-El-Haj'a göre Osmanlı'da devlet oluşumu iki aşamadan müteşekkildir: 1450-1550 arasında yönetici elitin devleti kendi çıkarları doğrultusunda idare ettiği dönem, 1560-1700 arasında yönetici elitin değiştiği, toplumsal hareketliliğin mevcut olduğu ve servetin el değiştirdiği dönem. Bu değişim dış kaynaklı değildir, Osmanlı'nın kendi iç dinamikleri ve iktidar gruplarının ilişkileri ile ilgilidir. Abou-El-Haj'a göre, 17.yüzyılın ortasından itibaren Osmanlı padişahları, vezir ve paşa kapıları denilen grupla iktidarı paylaşmaya başlamışlardır. "Kapılı bürokratlar" zamanla devşirme sistemi ile yetişen kul statüsündeki devlet adamlarının yerini almaya başlamıştır (Uğur 2012, 19-20). Bu doğrultuda, Abou-El-Haj,

Osmanlı siyasi yapısının karizmatik bir lider faktörü ile açıklanamayacağını ve sultanın liderliğini paylaştığı dönemleri de çöküş alameti olarak görmemek gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre, karar verme sürecine alt grupları da katmak bir çöküş sinyali değil, yapısal bir dönüşümdür. Dolayısıyla ideal dönemin siyasal yapısı da, tarih üstü bir şekilde karizmatik lider faktörü ile değil, bir yapı (ve yapısal dönüşüm) olarak tüm taraflarıyla yeniden incelenmelidir. (Uğur 2012, 22)

Abou-El-Haj'a göre gerileme paradigmasını savunanlar, iç toplumsal dinamiklerdeki değişimi ve Osmanlıların 15.yüzyıldan itibaren Batı toplumları ile girdiği etkileşimi görmezden gelmiş, bazen nasihatname literatürüne, bazen de modernleşme teorisine fazlaca odaklanarak, imparatorluğun durağanlaştığını ve bozulduğunu vehmetmiştir.

Buna paralel olarak, Tezcan'a (2010) göre 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı'da yaşanan büyük değişimleri "gerileme dönemi" başlığı altında yorumlamak mümkün değildir. Küresel ölçekte 17.yüzyıl fiyat devrimi (enflasyon) birçok İmparatorluğu krize sürüklerken, parasal piyasalardaki dalgalanmalar Osmanlıları da etkilemiştir. Örneğin, Osmanlılarda tımar sisteminin terk edilmesi gerilemenin değil, parasallaşmanın işaretidir. Bu küresel politik-ekonomik bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nda (vezirler, paşalar ve ulemalar başta olmak üzere) elitler-arası rekabetin ve siyasal bir kamunun ortaya çıkışı hükümdarının yetkilerinin

kısıtlanmasına sebep olmuştur. Yeni iktidar mahfillerinin devreye girmesinin yanı sıra, Yeniçerilerin yükselen itiraz ve isyanlarını da hesaba katmak gerekir. Bunların yanında, hükümdarın yetkilerinin kısıtlanmasında hukuk düzeninin güçlenmesini de zikretmek gerekir. Tezcan, tüm bu gelişmeleri Osmanlıların ön-demokratikleşmesi (*proto-democratization*) olarak yorumlamakta ve İmparatorluğun daha kapsayıcı bir döneme girdiğini iddia etmektedir, nitekim İkinci İmparatorluk kavramsallaştırılmasından kasıt budur. Bu doğrultuda, Tezcan göre, 1300 ile 1580 arasında mutlakiyetçi-patrimonyal ilk imparatorluk dönemi, 1580 ile 1800ler arasında ise ön-demokratikleşmeci ikinci imparatorluk dönemi yaşanmıştır. Tezcan, bu alternatif perspektif ile Osmanlı tarihyazımına ciddi bir katkı sunmaktadır.

Darling'e göre "...kabul ettiğimiz dönemselleştirme her nasıl olaksa imparatorluğun iç ritmine, yani Osmanlıların kendilerini ne yapmış oldukları ve ne yapmaya çalıştıklarına dayanmalıdır" (Darling 2011, 154). Böyle bir dönemselleştirme çabasının kavramları, hem devlet oluşum süreçlerini ve sosyal değişimleri göz önüne almalı, hem de aynı tecrübeleri yaşamasalar bile Batı Avrupa'yı Osmanlılar ile birlikte düşünmeye elverişli olmalıdır. Darling, bu doğrultuda Osmanlı tarihyazımında alternatif olabilecek 3 dönemlik bir genel çerçeve önerir: Genişleme (1300-1550), Tahkim (1550-1718) ve Dönüşüm (1718-1923). Bu dönemlerin her birinin kendi içerisindeki özgüllüklere göre alt dönemlere de ayrılabilceğini işaret eden Darling yaklaşımını şöyle özetlemektedir: "Bu yaklaşımın amacı, Osmanlılara ne olduğunu ortaya çıkarmak değil, Osmanlıların kendilerinin ne yaptıklarını anlamaktır... Bu dönemselleştirme için dış güçler ve olaylar yerine Osmanlı devletinin kendi amaç ve motivasyonları göz önünde bulundurulduğu müddetçe başka kavramlar da ileri sürülebilir" (Darling 2011, 154).

Sonuç Yerine

Osmanlı gerileme paradigmasının yapısökümcü analizini yapmaya çalıştığımız bu yazıda, bir yandan, İbn Halduncu perspektifin 16.yüzyıldan itibaren Osmanlı ahlak risalesi ve nasihatname yazarları arasında oldukça etkili olduğunu ve uzun zaman boyunca Osmanlı tarih yazımını şekillendirdiğini, öte yandan, modernleşme teorisinin ardındaki güç ilişkilerinin Osmanlı tarihinin dönemselleştirilmesine dair yine uzun zaman boyunca meta-anlatıyı koşullandırıldığını göstermeye çalıştık. Hem siyasal/ideolojik perspektiflerin ve hem de teorik çerçevelerin tarih anlatılarının kurgulanmasındaki rolüne dikkat çekmeye çalıştık. Daha sonra, Osmanlılardaki (modern) devlet oluşum süreci ve sınıfsal ilişkiler başta olmak üzere, değişik bağlamlar ve aktörler arasındaki ilişkiler üzerinden alternatif Osmanlı tarih okumalarına değindik. Son zamanlarda, Osmanlı tarihyazımında gerileme paradigması çokça eleştirilmiş ve yerine alternatifler önerilmiştir (Armağan 2011). Ne var ki bu eleştirilerin ve alternatiflerin, Osmanlı gerileme paradigmasının yerini doldurduğunu söylemek henüz mümkün değildir.

Son olarak, Darling'ın bıraktığı yerden devam edersek, Osmanlı tarihyazımında ve olası dönemselleştirmelerde, "Osmanlıların kendilerinin ne yaptıklarını anlama[ya]" çalışmak tarihçilere iyi bir girizgah sunmaktadır. Bu öneriyi genişleterek, geçmişte yaşamış aktörlerin iradelerine, tercihlerine, eylemliliklerine ve tarihin öznesi olma durumlarına dikkat çekerek "aşağıdan tarih(çiliğ)e" (history from below) doğru çubuğu bükebiliriz (Hobsbawm 1988). Buradan hareketle, halihazırda, Osmanlılardaki gündelik hayatın ritmini yakalamaya çalışan tarih çalışmaları zaten mevcuttur (örneğin, Kafadar 2009, Faroqhi 2011). Ne var ki, mikro düzeydeki aşağıdan tarihçilik anlayışını, makro düzeyde tarihyazımına ve dönemselleştirmesine

nasıl bağlayabileceğimiz sorusu halen önümüzde durmaktadır. Bu sorunun temelinde, sosyal bilimlerin klasik çelişkinin bulunduğu öne sürülebilir: yapı ve özne diyalektiği. Zira Osmanlı tarihyazımındaki dönemselleştirme çabaları genel olarak yapılara ve yapıların dönüşümüne odaklanmaktadır. Nitekim, klasik gerileme teorisyenlerinin de alternatifler tarihsel perspektif önerenlerin de yapılara ve yapısal dönüşümlere odaklandığı söylenebilir. İlki total olarak Osmanlı devlet yapısının (ve belki tüm kurumlarının) gerilemesinden bahsederken, ikincisi modern devlet oluşum süreçleri, sınıflar arası çatışkılar, kapitalizmin doğuşu gibi yapısal ve bağlamsal dönüşümlere bakmayı önermektedir. Dolayısıyla, her iki yaklaşımı da hesaba kattığımızda, aşağıdan tarihçiliğin çağrısına karşı önümüzde klasik özne-yapı çelişkisi durmaktadır. Ne var ki ne sosyolojik ne de tarihsel çalışmalarda bu çelişkiden kurtulmak mümkün değildir. Aslında, belki bu çelişkiden kurtulmaya da gerek yoktur. Aksine, bu çelişkiyi kabul etmek ve tam da merkeze alarak tarihi “yazmak” Osmanlı tarihyazımına ciddi ihtimaller kazandırabilir. Osmanlı anlatılarındaki başka ihtimaller gelecek tarih çalışmalarının bu yapı-özne çelişkisiyle hesaplaşması üzerinden mümkün olabilir.

Kaynakça

- Armağan, M. (der.) (2011) *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak: Gerileme Paradigmasının Sonu*. İstanbul: Timaş
- Brannigan, J., Robbins, R., & Wolfreys, J. (1996). “As if I were dead: an interview with Jacques Derrida.” In *Applying: To Derrida*. Palgrave Macmillan: 212-226.
- Darling, Linda. “Osmanlı Tarihinde Dönemlendirmeye Farklı Bir Bakış.” Armağan der. *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak: Gerileme Paradigmasının Sonu*. İstanbul: Timaş, 2011: 151-165.
- Divitçioğlu, S. (2015). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*. İstanbul: Alfa.
- Farooqi, S. (2011). *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- Farooqi, S. (2012) “Post-Kolonyal Dönüm Öncesi ve Sonrasında İmparatorluklar: Osmanlılar.” Quater ve Tezcan der. *Hâkim Paradigmanın Ötesinde: Rıf’a’at Abou-El-Haj’a Armağan*. Ankara: Tan Kitabevi: 83-105.
- Genç, M. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken, 2000
- Hall, S. “The West and the Rest: Discourse and Power.” *Formation of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Hall, S. and Gieben, B. (Eds.). (1992). *Formations of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Hathaway, Jane. (2011). “Osmanlı Tarihinde Dönemlere Ayrılması Sorunu: 15. ve 18. Yüzyıllar.” Armağan der. *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak: Gerileme Paradigmasının Sonu*. İstanbul: Timaş: 165-175.
- Hobsbawm, E. J. (1988) “History from Below - Some Reflections.” <http://www.teorivepolitika.net/index.php/arsiv/item/202-asagidan-tarih>
- Kafadar, C. (2011). “Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi.” M. Armağan der. *Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak: Gerileme Paradigmasının Sonu*. İstanbul: Timaş: 97-151

Kafadar, C. (2009). *Kim var imiş biz burada yoğ iken – Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*. İstanbul: Metis Yayınları.

Lewis, B. (1962). "Ottoman observers of Ottoman decline." *Islamic Studies*, 1(1), 71-87.

Munslow, Alun (2000). *Tarihin Yapısökümü*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Okumuş, E. (2006). "İbn Haldun'un Osmanlı Düşüncesine Etkisi." *İslam Araştırmaları Dergisi*, (15).

Orman, S. (2014) "Kâtip Çelebi'nin Sosyo-Ekonomik Düşünce." *İslami İktisat, Değerler ve Modernleşme Üzerine*. İstanbul: İnsan Yayınları: 113-137.

Suzuki, T. (1987). "Osmanlılarda Organik Bir Yapı Olarak Toplum Görüşünün Gelişmesi: Osmanlı Sosyal Düşünce Tarihinin Bir Yönü." *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 14, 373-396.

Tezcan, B. (2010). *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*. Cambridge University Press.

Uğur, Yunus. "Rıf'a't Abou-El-Haj: Osmanlı Devlet ve Siyasi Yapısına Farklı Bir Bakış." Quatert ve Tezcan der. *Hâkim Paradigmanın Ötesinde: Rıf'a't Abou-El-Haj'a Armağan*. Ankara: Tan Kitabevi Yayınları, 2012: 13-33.